

**L'ENVELLIMENT
DE LES PERSONES SENSE SOSTRE**

L'envelliment de les persones sense sostre

Biel Gelabert Noguera
Lluís Ballester Brage

Resum

Les situacions d'exclusió extrema no s'han deixat de produir al nostre país, però la crisi encara les ha fet més rellevants. En aquesta situació, es troben les persones sense sostre, però encara més les persones grans sense sostre. Podem parlar de la pobresa dins la pobresa.

El centre Ca l'Ardiaca, que depèn de l'Institut Mallorquí d'Afers Socials (IMAS), del Consell de Mallorca, és un dels referents fonamentals de la xarxa de suport per a les persones sense sostre. L'anàlisi de les seves dades permet disposar d'una perspectiva de conjunt del 90% de les situacions de les persones sense sostre, ja que en un moment o altre passen per aquest centre de baixa exigència.

El registre sistemàtic de les persones ateses al llarg dels darrers anys (2005-2012) permet disposar d'una informació rellevant per interpretar com són les persones grans sense sostre. En aquest treball només s'inclou una presentació quantitativa, una primera aproximació a aquesta realitat que en aquest moment s'analitza amb més detall en una recerca retrospectiva, reconstruint els processos socials generals i les històries de vida concretes.

Resumen

Las situaciones de exclusión extrema no han dejado de producirse en nuestro país, pero la crisis aun las ha hecho más relevantes. En esta situación se encuentran las personas sin hogar, pero aún más a las personas mayores sin hogar. Podemos hablar de la pobreza dentro de la pobreza.

El centro Ca l'Ardiaca, que depende del Institut Mallorquí d'Afers Socials (IMAS), del Consell de Mallorca, es uno de los referentes fundamentales de la red de apoyo para las personas sin hogar. El análisis de sus datos permite disponer de una perspectiva de conjunto del 90% de las situaciones de las personas sin hogar, ya que en un momento u otro pasan por este centro de baja exigencia.

El registro sistemático de las personas atendidas a lo largo de los últimos años (2005-2012) permite disponer de una información relevante para interpretar cómo son las personas mayores sin hogar. En este trabajo sólo se incluye una presentación cuantitativa, una primera aproximación a esta realidad que en este momento se analiza con más detalle en una búsqueda retrospectiva, reconstruyendo los procesos sociales generales y las historias de vida concretas.

1. Introducció

Estar mancat d'un refugi, no tenir on resguardar-se una nit de pluja o de fred, no tenir una llar, entesa com un espai propi de desenvolupament personal i alhora de socialització i interacció, significa que s'ha descendit en l'escala de la dignitat personal. És, segons Cabrera (1998), la frontera simbòlica que separa la pobresa socialment integrada, digna, fàcil d'assumir, dòcil a l'hora de deixar-se ajudar, d'aquella altra que és percebuda com a estranya, perillosa, incontrolable: la pobresa que es constitueix com un món a part.

Si a la meitat del segle passat algú hagués vaticinat que a principi del segle XXI, quan ens trobam ben dins de la societat de la informació, la comunicació i la tecnologia, seguiríem parlant de situacions de pobresa greu o d'exclusió social, pocs ho haurien cregut.

El desplegament de l'estat del benestar, tant per la seva contribució a regular els desajustaments de l'economia capitalista com per la seva aposta per garantir certa protecció social a les capes més baixes de la població, va ser concebut com un gran mecanisme polític per resoldre grans problemes socials derivats de la desigual estratificació social (Moreno, 2009).

Tot i aquest desplegament de l'estat del benestar a Espanya, durant molts d'anys anàrem a la coa si ens comparam amb els nostres veïnats europeus (Navarro, 2011), ja que començarem molt tard a desenvolupar-lo per les circumstàncies pròpies del país. L'herència del franquisme ens va mantenir, com a país, amb un gran dèficit social que ara com ara encara arrossegam si ens comparam amb els països de l'Europa dels vint-i-set.

D'altra banda, des de 2008 ens trobam en un escenari de crisi econòmica del qual no sortim i els efectes del qual, al nostre país, són més elevats que en la majoria de països del nostre entorn. Navarro (2011) explica les particularitats de la nostra crisi, que es produeix per una impressionant bombolla immobiliària, un endeutament previ i un baix nivell d'estalvi, entre altres coses.

És en aquest context que ens plantegem l'anàlisi de les situacions de pobresa i exclusió més extremes, que caracteritzen la població sense sostre i, més en concret, que caracteritzen les persones grans sense sostre. En aquesta anàlisi es podria incloure les persones de més de 55 anys, ja que en aquesta edat l'exclusió del mercat de treball és quasi irreversible, però mantenim la identificació dels 65 anys com a llindar de referència.

2. Metodologia

El disseny, per a aquesta presentació, és quantitatiu, tot i que s'emmarca en una recerca molt més àmplia, que inclou l'anàlisi qualitativa (històries de vida i altres metodologies

etnogràfiques) i que s'ha plantejat com a recerca longitudinal retrospectiva, reconstruint els processos socials més generals i les històries de vida concretes de l'exclusió extrema. Per a aquest article, s'ha treballat amb els registres de gestió, incloent-hi les fitxes de dades que s'hi complimenten sistemàticament.

Les dades que es presenten en aquest article corresponen a l'alberg de baixa exigència de Ca l'Ardiaca i estan extretes de la base de dades de la Xarxa d'Inclusió Social de l'Institut Mallorquí d'Afers Socials (IMAS), que depèn de Consell de Mallorca. La Xarxa apareix l'any 2003 i se'n tenen dades amb tractament informàtic des de 2005.

Si graduam el procés d'exclusió social de les persones sense sostre, podem afirmar que després de pernoctar al carrer, Ca l'Ardiaca és, la primera porta que s'obre. D'aquí la importància estratègica d'aquest centre quan parlem del fenomen de les persones «sense sostre».

Mostra

L'anàlisi inclou les 235 persones de més de 64 anys que han estat usuàries de Ca l'Ardiaca entre el 2005 i el 2012, un període de vuit anys que inclou el període previ a la crisi i tots els anys de la crisi. Al centre, com és fàcil d'entendre, hi ha un elevat nivell de repetició per part dels usuaris, ja que la cronificació de les situacions d'exclusió provoca demandes repetides de suport. A la mostra s'ha neutralitzat aquesta característica de repetició i s'han analitzat 235 persones diferents més grans de 64 anys.

Instrument de recollida de dades

La font de les dades són els registres de gestió per al funcionament quotidià del centre, que inclouen les fitxes de dades complimentades sistemàticament i informatitzades. La professionalitat del personal del centre permet una bona identificació de les persones que es beneficien dels seus serveis, de tal manera que es disposa d'una font de dades molt consistent (diària) i fiable.

3. Resultats

L'anàlisi de les característiques sociodemogràfiques que es presenten correspon al període 2005-2012 i inclou totes les persones de més de 65 anys. En algunes variables no es disposa de les dades detallades per dos motius. Per una part, perquè els dos primers anys del registre sistemàtic (2005-2006) encara hi havia algunes dificultats per a la recollida de dades. Per l'altra, perquè hi ha persones que prefereixen ocultar un o altre aspecte de la seva situació. Les característiques del centre, la baixa exigència i el respecte pel procés personal de cada usuari fan que aquestes mancances ocasionals es considerin secundàries.

A l'alberg de baixa exigència de Ca l'Ardiaca, entre els anys 2005 i 2012, han utilitzat el servei 6.759 persones diferents, 235 de les quals són majors de 64 anys, que representen un percentatge mitjà del 3,5% del total d'usuaris, amb variacions anuals, tal com es mostrarà més endavant. Aquesta xifra és lleugerament més baixa que la mitjana estatal, ja que, segons l'enquesta del 2012 de l'INE «Encuesta a personas sin hogar», duta a terme als centres que donen atenció a aquest col·lectiu, les persones més grans de 64 anys representen el 3,9%.

Taula 1 | *Distribució per edats dels usuaris de l'alberg de Ca l'Ardiaca (2005-2012)*

	Freqüència	Percentatge
Entre 18 i 29 anys	665	9,8
Entre 30 i 44 anys	3.016	44,6
Entre 45 i 64 anys	2.797	41,4
Més de 64 anys	235	3,5
Sense determinar	46	0,7
Total	6.759	100,0

Elaboració pròpia

En la freqüència d'usuaris atesos, podem observar una distribució diferent dels usuaris al llarg dels anys. Si l'any 2005, els més grans de 64 anys suposaven el 5,8 del percentatge total del centre, arribam al 2012 amb un 2,1% i amb una clara reducció del percentatge de persones grans any a any.

Taula 2 | *Nombre total d'usuaris més grans de 64 anys a l'alberg de Ca l'Ardiaca*

Any	Freqüència	Freqüència més grans de 64 anys	Percentatge
2005	723	42	5,8
2006	902	32	3,5
2007	848	31	3,6
2008	959	35	3,6
2009	914	36	3,9
2010	830	26	3,1
2011	756	15	1,9
2012	827	18	2,1
Total	6.759	235	3,5

Elaboració pròpia

El tractament de les persones més grans de 64 anys com a casos d'emergència especial juntament amb una millor coordinació amb l'equip de gent gran de l'IMAS són dos fets que han ajudat a reduir aquest nombre de persones en un centre de baixa exigència per a persones sense sostre. Baixa el nombre absolut i el percentatge en relació amb el conjunt d'usuaris, però no les situacions de necessitat de les persones grans amb greus mancances, de tal manera que l'explicació considerada és la més correcta.

En les persones més grans de 64 anys, la situació d'extrema necessitat, sense llar i havent de pernoctar al carrer, és un fet molt masculinitzat. Ho és en el conjunt d'usuaris de qualsevol edat i també entre els més grans. L'INE (2012) estima que un 80,3% de persones de qualsevol edat, afectades pel fenomen de persones sense sostre, són homes. Les dades pròpies del centre de Ca l'Ardiaca són superiors: un 87,7% de tots els usuaris són homes.

Taula 3 | *Distribució per sexe dels usuaris de l'alberg de Ca l'Ardiaca (2005-2012)*

	Freqüència	Percentatge
Home	198	84,3
Dona	37	15,7
Total	235	100,0

Elaboració pròpia

Quan ens fixam en les persones més grans de 64 anys, observem que el percentatge és similar al del conjunt d'usuaris (84,3%) i superior al percentatge estatal de referència. Segurament, en una primera apreciació, aquest fet s'explica per la idiosincràsia del centre; el fet que sigui un centre de baixa exigència explicaria aquesta masculinització més elevada. Una explicació alternativa és que a Mallorca hi ha una immigració laboral molt masculinitzada, amb dificultats per disposar de xarxes de suport.

Pel que fa a la procedència dels usuaris més grans de 64 anys hi ha diferències significatives amb la resta d'usuaris del centre. Tant a l'enquesta de l'INE de 2012, com en les dades del centre, si es considera el conjunt dels usuaris de totes les edats, la relació entre els estrangers i els espanyols és del 50% en cada grup. Uns anys un grup està al davant de l'altre, però no hi ha canvis de significació al llarg de tot el període considerat.

Quan parlem del col·lectiu de persones grans, aquesta igualtat no es manté i s'observa que hi ha una presència més gran d'espanyols (taula 4).

Taula 4 | *Usuaris estrangers i nacionals a l'Alberg de Ca l'Ardiaca*

	Freqüència	Percentatge
Espanyol	158	67,2
Estranger	77	32,8
Total	235	100,0

Elaboració pròpia

Es pot observar que majoritàriament les persones grans són espanyoles i representen un 67,2% dels usuaris d'aquestes edats, lluny de les dades generals del centre i del referent estatal. Aquesta dada es pot explicar perquè els immigrants estrangers que arriben a Mallorca tenen un perfil laboral, és a dir, són més joves i vénen a buscar feina a aquest país. Els estrangers més grans de 64 anys, normalment, disposen de pensions provinents de països europeus, és a dir, tenen una capacitat de consum i una qualitat de vida més elevada.

En qualsevol cas, el fet que hi hagi un 32,8% de persones grans sense sostre i d'origen estranger és rellevant per a l'anàlisi de les situacions d'exclusió extrema. Aquestes persones sumen diverses característiques d'exclusió: no disposen de recursos econòmics, no disposen de xarxa efectiva de suport i tenen una edat avançada que no els permet reincorporar-se al mercat de treball. Però, a tots aquests trets s'afegeix el fet que es troben en un altre país, moltes vegades sense el domini de les llengües de referència.

Si analitzam amb més detall aquesta procedència, podem veure que la majoria procedeixen d'Espanya i Europa, quasi un 90%. Aquesta dada reforça la idea que la procedència laboral dels estrangers de Ca l'Ardiaca correspon a persones que varen venir a Mallorca per treballar i han anat arribant a la situació d'exclusió.

Taula 5 | *Distribució per grans zones de la procedència dels usuaris de l'Alberg de Ca l'Ardiaca (2005-2012)*

	Freqüència	Percentatge
Espanya	158	67,2
Europa	49	20,9
Amèrica llatina	9	3,8
Magreb	12	5,1
Àfrica subsahariana	2	0,9
Altres territoris	5	2,1
Total	235	100,0

Elaboració pròpia

Destaca de manera especial la poca rellevància relativa de col·lectius com els magrebins, els llatinoamericans i els que procedeixen de l'Àfrica subsahariana, que en la nostra societat tenen un pes demogràfic molt important i a Ca l'Ardiaca representen un 9,8%.

La procedència dels usuaris de l'Estat també ofereix resultats interessants, en especial des de la perspectiva de la configuració dels col·lectius sense sostre de més edat. La desigualtat dels orígens és molt notòria, tal com es pot observar a la taula 6.

Taula 6 | *Distribució dels usuaris per comunitat autònoma de naixement*

	Freqüència	Percentatge
Andalucía	49	20,9
Aragón	1	,4
Illes Balears	35	14,9
Canarias	4	1,7
Castilla y León	8	3,4
Castilla - La Mancha	5	2,1
Catalunya	20	8,5
Comunitat Valenciana	8	3,4
Extremadura	7	3,0
Galícia	5	2,1
Comunidad de Madrid	5	2,1
Región de Murcia	4	1,7
Comunidad Foral de Navarra	2	,9
País Vasco	2	,9
Melilla	2	,9
Sin determinar	1	,4
Total	158	67,2
Estrangers	77	32,8
	235	100,0

Elaboració pròpia

Quan parlem de dades generals del centre, els usuaris nascuts a les Illes Balears són, amb diferència, els majoritaris i representen un 34,7% del total d'espanyols. Quan parlem dels més grans de 64 anys, el percentatge baixa fins al 14,9%, una taxa realment poc rellevant. Però, no es pot llevar importància a aquest fet. A aquestes edats encara no hi ha dobles generacions d'immigrants, és a dir, els nascuts a les Illes Balears són culturalment i socialment de les Illes. Entre els més joves el naixement no indica quina és la cultura de referència, però a aquestes edats sí. Per aquest motiu, aquestes 35 persones, és a dir, aquest percentatge del 14,9% de tots els usuaris grans és molt rellevant, ja que informa de situacions d'extrema precarietat i de pèrdua de la xarxa social més bàsica.

Pel que fa a la resta de procedències, la comunitat autònoma que més usuaris aporta és l'andalusa, amb el 20,9%. La segona comunitat, al marge de les Illes Balears, és Catalunya, amb el 8,5%. La resta de comunitats aporten percentatges molt poc rellevants.

L'explicació dominant, tal com hem dit anteriorment, és que els usuaris de Ca l'Ardiaca d'aquestes edats són de la primera onada d'immigració que tinguérem a les Illes Balears, amb el boom turístic dels anys seixanta i setanta. Algunes comunitats, com Extremadura i Múrcia, que varen aportar importants percentatges d'immigrants laborals d'aquells anys, haurien d'estar més representades, però el retorn a les seves comunitats d'origen possiblement va ser més important que entre els d'origen andalus.

Pel que fa a la composició del nucli familiar, les dades també presenten variacions amb referència a la totalitat del centre i a l'enquesta de l'INE de 2012 (taula 7).

Taula 7 | *Distribució del nucli familiar dels usuaris quan arriben a l'Alberg de Ca l'Ardiaca*

	Freqüència	Percentatge
Amb nucli familiar	34	14,5
Sense nucli familiar	49	20,9
Ruptura	110	46,8
Sense determinar	42	17,9
Total	235	100,0

Elaboració pròpia

El 46,8% de les persones més grans de 64 anys acollides a Ca l'Ardiaca ha sofert una ruptura en el seu nucli familiar, és a dir, estan separades o divorciades. El percentatge de ruptures d'aquest col·lectiu en l'enquesta de l'INE de 2012 és del 28,2% i en el conjunt dels usuaris del centre és del 29,5%. És a dir, a Mallorca les persones sense sostre grans ho són per pèrdua del nucli familiar en percentatges superiors als de la resta de l'Estat. La manca de xarxa social, notòriament de la xarxa familiar, és una de les causes d'arribar a trobar-se sense sostre. No es troba suport perquè no hi ha a qui demanar suport.

La resta de dades de la taula 7 confirmen aquesta interpretació. Les persones sense nucli familiar (fadrines), en el conjunt dels usuaris de totes les edats, són les que més pes tenen en el total del centre (52%), mentre que, si només ens fixam en les més grans de 64 anys, aquest pes disminueix considerablement, fins al 20,9%. És a dir, en el primer cas es tracta d'una de cada dues persones i en el segon, d'una de cada cinc. Entre les persones grans, la pèrdua de la xarxa és el factor més rellevant, no el fet de no haver disposat de xarxa. S'ha de considerar, en aquest sentit, que un 14,5% té nucli familiar, però no en rep suport,

la qual cosa confirma la interpretació següent: la pèrdua de nucli o la separació del nucli s'associen a trobar-se sense sostre en aquestes edats.

4. Conclusions

Si hem de fer una descripció general de les persones grans que arriben a un centre de baixa exigència per a persones sense sostre, podríem dir que són homes, de procedència andalusa, de la primera onada d'immigració nacional que va tenir a aquesta terra i que al llarg de la seva vida han tingut una ruptura en la seva vida familiar.

També podem afirmar que existeixen diferències entre aquest col·lectiu (de més grans de 64 anys) i la resta de persones que utilitzen el servei i que la procedència és una de les més significatives.

En qualsevol cas, quan es normalitzi tota la xarxa de serveis, probablement no hi haurà persones de més de 64 anys al centre Ca l'Ardiaca ni a qualsevol altre centre de la xarxa de suport a persones sense sostre, tal com no hi ha menors de 18 anys perquè disposen de serveis adequats a la seva edat. Les residències per a persones grans sense recursos haurien d'assumir aquestes persones i donar suport efectiu a les seves necessitats. Aquesta situació es troba en procés de normalització, tal com s'ha vist en la reducció, any a any, dels usuaris d'aquestes edats.

El fet de calibrar la magnitud de la pobresa de les persones grans sense sostre, la seva evolució i els perfils no exhaurix la caracterització de les implicacions del fet de trobar-se en una de les situacions de dificultat més greus: sense recursos, sense xarxa de suport i en una edat avançada. Si només ens fixem en els paràmetres externs (edat, sexe, etc.), correm el risc d'ignorar com pateixen personalment les persones més pobres entre els pobres. Una de les conseqüències més rellevants de trobar-se en aquesta situació en un moment de crisi tan destacada, que passa desapercebuda quan l'anàlisi es basa en indicadors estadístics, és la intensificació dels fenòmens de pobresa i la cristal·lització d'aquests en formes de privació aguda, que generen un malestar i una inseguretat sense horitzó de sortida.

En aquest període de crisi, la possibilitat d'escapar-se de les situacions més greus de pobresa s'ha allunyat per a la gran majoria de les persones ateses a la xarxa de pobresa, d'una manera molt més radical que per a la resta de la població en situacions precàries. Si els treballadors en situacions de precarietat per atur de llarga durada es troben en situacions difícils de canviar, els sense sostre de més edat poden percebre la seva situació com a definitiva.

Una altra manera d'ajudar a fer visible l'experiència de la pobresa «dins la pobresa» és l'anàlisi dels fenòmens de privació en aquesta població. Els ingressos monetaris no existeixen, el

capital relacional ha desaparegut, el capital formatiu no es pot traduir en una reducció de la privació i, a més, un capital tan bàsic com la salut es deteriora sense remei. Un nombre creixent d'aquestes persones grans té la sensació que no disposa de prou recursos per canviar la situació en la qual es troba. És a dir, percep la situació com a crònica i amb tendència a empitjorar.

En suma, la crisi no només ha provocat una extensió de la pobresa de les persones grans, sinó també que s'intensifiqui i cristal·litzi en formes de privació crònica. La greu precarietat econòmica no només té una dimensió monetària. Alguns dels efectes més importants provocats per l'exclusió econòmica de les persones grans tenen a veure amb els estats de malestar i inseguretat que acompanyen la manca greu de recursos econòmics i la incapacitat per generar-los.

Les persones grans no només pateixen les privacions econòmiques personalment, sinó que aquestes afecten molt especialment la qualitat de les relacions amb els seus familiars i coneguts. En situacions de greu precarietat, les persones grans no representen una ajuda, sinó que en alguns casos poden representar una greu nosa en famílies que pateixen dificultats econòmiques i d'altres tipus. Quant a l'entorn relacional, les persones properes es mostren més irascibles i estressades i la convivència amb qui no aporta recursos i necessita ajuda és molt difícil. Hi ha familiars que tendeixen a reaccionar de manera poc solidària, cosa que repercuteix en una hostilitat més gran en les interaccions amb les persones grans.

Als efectes directes sobre el benestar de les persones grans sense recursos s'hi sumen sovint efectes indirectes, associats al deteriorament del clima familiar de les xarxes relacionals, provocats per les experiències de privació mantingudes al llarg de períodes dilatats de temps.

Per a moltes persones grans les rendes públiques es converteixen en l'origen de tots o gairebé tots els seus ingressos per a la resta de la seva vida, com passa després de la jubilació amb els qui han acumulat cotitzacions. Les prestacions socials són decisives per mantenir els mínims de subsistència material de les persones grans sense sostre, en especial les prestacions no contributives (PNC). Aquestes prestacions socials representen l'únic mecanisme efectiu d'atenuació de la vulnerabilitat econòmica, juntament amb la xarxa de seguretat que inclou serveis com Ca l'Ardiaca. La limitació de l'accés a aquestes rendes públiques per a algunes persones grans es pot considerar com la forma més radical d'exclusió.

S'ha de tenir present que el sistema de pensions, contributives i no contributives, aconsegueix reduir de manera significativa les taxes de pobresa dels col·lectius que se'n beneficien, habitualment persones d'edat avançada que no tenen cap altra font significativa d'ingressos. Si les pensions no existissin, prop del 90% de les persones grans tindrien uns ingressos que els situarien sota el llindar de la pobresa, ja que les rendes derivades de lloguers, fons privats de pensions, treball dut a terme per persones grans, retribucions d'accions, etc. no beneficien de manera efectiva més d'un 10% de la població de més edat.

Referenciac bibliogràfiques

Cabrera, P. J. (1998). *Huéspedes del aire*. Madrid, UPCO.

INE (2012). *Encuesta a personas sin hogar*. Madrid, Instituto Nacional de Estadística.

Marí-Klose, P., Antón, F., Marí-Klose, M. (2012). *Informe de la inclusión social en España 2012*. Barcelona, CIIMU/Caixa Catalunya.

Moreno, L. (2009). *Reformas de las políticas de bienestar en España*. Madrid, Siglo XXI.

Navarro, V., Torres, J., Garzón, A. (2011). *Hay alternativas*. Madrid, Sequitur.

Autors

BIEL GELABERT NOGUERA

Vilafranca de Bonany (1971). Pedagog (UIB 2006) i educador social (habilitat 2001), actualment coordinador de l'alberg de baixa exigència de Ca l'Ardiaca per a persones sense sostre i professor associat de la UIB de l'àrea de Sociologia.

LLUÍS BALLESTER BRAGE

Santiago de Compostel·la. Doctor en Filosofia (UIB) i en Sociologia (UAB). Des de 1996 és professor de Mètodes d'Investigació Educativa a la Universitat de les Illes Balears (UIB). La seva experiència professional com a coordinador d'un centre comarcal de serveis socials (1986-1990) i com a responsable de la Unitat de Planificació i Estudis de l'Àrea de Benestar Social del Consell de Mallorca (1990-96), així com les investigacions realitzades des de 1984, s'han centrat en l'anàlisi de les necessitats socials i educatives (joves, persones grans i altres sectors) i també en els mètodes d'investigació: panells Delphi, històries de vida, anàlisi de dades qualitatives (amb NVIVO-QSR). El curs 2002-2003 va compatibilitzar la seva tasca com a docent i investigador a la UIB amb la direcció de l'Agència de Qualitat Universitària de les Illes Balears (AQUIB). Entre març de 2007 i juliol de 2011 va ser director de l'Institut de Ciències de l'Educació de la UIB. El seu darrer llibre, publicat el 2012 amb el professor Antoni J. Colom, duu per títol: Intervención sistémica en familias y organizaciones socioeducativas.